

Christianity is not a *corpus christianum* anymore, just like Israel before king David or after the Exile.

Nico den Bok, Evangelische Theologische Faculteit, Leuven

PHILOSOPHY OF RELIGION AND ETHICS — GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK

C.A. Raschke, *Force of God: Political Theology and the Crisis of Liberal Democracy*, New York, Columbia University Press, 2015; 202 pp., \$ 55.00.

Dit boek vertrekt vanuit de idee dat in onze huidige westerse samenlevingen de liberale democratieën in een fundamentele crisis zijn geraakt. Carl Raschke, hoogleraar religiewetenschappen aan de universiteit van Denver, voert deze crisis terug op een erosie van de moderne ‘metafysische structuur’ die de liberale democratieën vanaf de zeventiende eeuw ondersteunde. De motor achter deze erosie, zoals die zich concreet manifesteert in de uitholling van de instituties van de *civil society*, is de groeiende decadentie in de westerse samenleving. Deze decadentie heeft een context – neoliberalisme – en een gezicht: consumentisme, groeiende inkomensongelijkheid en het wegvallen van de middenklasse, een schuldeneconomie waarin overheden machteloos staan tegenover de financiële markten. Kortom, het onvermogen van liberale democratieën nog representatief te zijn voor de burgers die de substantie van deze democratieën vormen. Parallel hieraan voltrekt zich een andere beweging: het wegvallen van spirituele bronnen en de *de-culturing* van religieus geloof – de scheiding van geloof en politiek – zoals die zichtbaar wordt in allerlei vormen van religieus en atheïstisch fundamentalisme. Het is vanuit deze uitgangspunten dat Raschke in dit boek op zoek gaat naar de contouren van een nieuwe politieke theologie in het tijdperk van ‘het einde van de theologie’ en de dood van God – op zoek dus naar een nieuwe ‘metafysische’ basis voor de moderne liberale democratie. Dit gebeurt door een genealogie (in het spoor van Nietzsche en Foucault) die op het spoor zet van de diepere krachten (*forces*) achter en onder het politieke oppervlak. Een keur aan denkers passeert in deze genealogie de revue – Hegel, Kierkegaard, Marx, Benjamin, Schmitt, Derrida, Deleuze, Agamben, Badiou – als de belangrijkste referenties voor een nieuw doordenken van politieke theologie. Raschke komt uit bij wat hij de *force of God* noemt. Daarmee bedoelt hij de spirituele ‘kracht’ van religieus geloof en religieuze ideeën (voorstellingen) zoals die zich altijd al in de geschiedenis concreet gemanifesteerd hebben, en ook nu nog altijd als zodanig kunnen worden gezien. Raschke neemt daarbij expliciet afstand van Milbanks *radical orthodoxy* als een nieuwe poging een tweerijkenleer plausibel te maken. Het is er Raschke niet om te doen een theologisch (en ecclesiologisch) alternatief te plaatsen naast het moderne westerse politieke en economische denken. Veeleer lijkt hij aansluiting te zoeken bij een fideïstische traditie waarin de *force of God* uiteindelijk wordt gerelateerd aan en gevoed door wat je het best kunt beschrijven als *imitatio Christi*, navolging en opstanding. Raschke hoort al jarenlang bij de toonaangevende postmoderne theologen in de Verenigde Staten. Dit boek past in een lijn van voorgaande publicaties waarin Raschke op het postmoderne en

poststructuralistische denken teruggrijpt om religie en geloof te conceptualiseren. De inbedding van dit boek in de hedendaagse continentale filosofie kan daarbij niet verhullen dat een aantal typisch Amerikaanse thema's een hoofdrol spelen. Dan doel ik met name op de problematiek van de verhouding tussen individu en staat, een zekere onderwaardering van politieke instituties en de plooibaarheid daarvan en de problematische relatie tussen economie en politiek in de VS – concreet het probleem van politici die niet meer volksvertegenwoordigers zijn, maar bedrijfsvertegenwoordigers. Het is in deze context zonder meer interessant en lezenswaardig hoe Raschke het einde van de theologie (verbonden met gefixeerde inhouden en kerkelijke instituties) duidt als nieuwe kans voor geloof (*force of God*) in het politieke en economische domein. Wat dat laatste betreft pleit Raschke voor een nieuwe waarde-theorie in het spoor van Marx. Kortom, hij pleit voor een nieuw kritisch-spiritueel engagement van burgers in zowel politiek als economie. Of de overvloed aan referenties naar de filosofie dit pleidooi versterkt of juist verzwakt mag de lezer zelf beoordelen. Raschke levert in ieder geval een belangrijke bijdrage aan hedendaagse discussies over politieke theologie.

Herman Westerink, Nijmegen

Jurjen Wiersma, *Bevrijdingstheologie actueel*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2016; 307 pp., € 40,25.

'Bevrijdingstheologie is bezig met een herstart, een comeback.' Met deze zin opent Jurjen Wiersma's boek *Bevrijdingstheologie actueel*. Wie dacht dat bevrijdingstheologie niet meer is dan de nostalgische herinnering aan de klassenstrijd in het Zuid-Amerika van de vorige eeuw en aan de marxistische bevoegenheid van een groep bekende theologen, heeft het mis. Wiersma presenteert bevrijdingstheologie als een brede emancipatoire theologische beweging die vecht tegen bovengenoemde oude klassentegenstellingen en alle soorten achterstelling en onderdrukking in de schijnbaar alom welvarende landen van het Noordelijk halfrond. Hij ziet '[n]ieuwe bevrijdingstheologische tendenzen, symfonisch van karakter, (...) in een feministische, een inheemse, een Afro-Amerikaanse, een ecologische (bevrijdings)theologie, in campesinatheologie, in queertheologie, in theologie van het religio-pluralisme, in theologie van seksediversiteit. Het is een indrukwekkend palet van theologieën, religies en wijsheden en het geeft een idee van het weidse panorama van bevrijdingstheologie' (265). Dit is inderdaad een indrukwekkend palet, en de vraag die voor mij open blijft na het lezen van Wiersma's boek is dan ook of deze 'tendensen' daadwerkelijk in één bevrijdingstheologische visie samenkomen of niet meer een verzameling concurrerende emancipatoire theologieën zijn. Het antwoord op deze vraag wordt niet gemakkelijker gemaakt door de onorthodoxe opbouw en betoogtrant van Wiersma's boek. Er zijn vijf hoofdstukken: (1) een 'terrein-verkenning' waarin de blijvende realiteit van armoede wordt getraceerd; (2) 'Verkenners', waarin met Richard Shaull, Dorothee Sölle en Jürgen Moltmann belangrijke inspiratoren voor een bevrijdingstheologie worden aangehaald. (3) Het hoofdstuk 'Mandela en Gauck geënt' neemt deze politici als aanleiding om na te denken over het oecumenische profiel van een bevrijdingstheologie. De hoofdstukken (4) 'Verkaveling van het terrein: een nieuwe kaart' en (5) 'Ethiek van het leven' beschrijven de omtrekken van een nieuwe bevrijdingstheologie. De hoofdstukken zijn op – voor mij toevallig ogende – plaatsen